

Розділ III

Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське

1. Вступ до питання

В умовах боротьби з агресією хрестоносців і під загрозою монгольського нашествия у середині XIII ст. у верхньому та середньому Поніманні виникла литовська держава з центром у м. Новгородок, яка і стала в майбутньому ядром могутньої європейської держави – Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського. Термін «Литва» відносився тоді до території верхнього і середнього Понімання, а під Руссю розуміли Подвіння і Подніпров'я. Сучасні західні етнічні землі Литви (Жемаїтія) остаточно увійшли до складу держави у першій половині XV ст. З 2-ої половини XIV і до кінця XVI ст. до складу Великого князівства Литовського входили й українські землі (Волинь, Київщина, Поділля, частина Лівобережної України). Згадана держава була федерацією земель, у якій навколо власне Литви об'єдналися обласні автономії.

У зв'язку з тим, що Литовська держава складалася з областей – Литви, Білорусії, України, частково Росії – і жила загальним політичним життям з Польщею та мала постійні, хоча й ворожі, відносини з німцями, вивчення її історії є цікавим для істориків цих країн. Але в історіографії склалися різні погляди і точки зору на сам характер литовської експансії, природу та сутність Великого князівства Литовського:

– Литовська присутність на білоруських та українських землях розглядається як прояв «колоніального загарбання» та «національного гноблення» (В. Пашуто).

– Час існування українських земель у складі Литовського князівства вважають часом існування Литовсько-Руської держави (І. Крип'якевич).

– Відзначають, що Литовська держава XIV – XVI ст. була спадкоємцем і продовжувачем традицій Київської Русі. А в Києві до кінця XV ст. продовжувала існувати Українська держава у вигляді, за висловом М. Брайчевського, «другого Українського королівства».

– Переконані, що українські землі у Литовській державі перетворювалися на литовську провінцію (О. Єфименко, Ф. Шабульдо).

– Вважають, що литовські правителі переслідували загарбницьку мету, зберігаючи устрій на захоплених землях доти, поки це не суперечило їх інтересам (В. Кульчицький, М. Настюк, Б. Тищик).

– Вважають, що Литва і Москва були продовжувачами традицій Київської Русі, і виступали фактично з однією програмою об'єднання всієї руської землі, правда, за Литвою ця роль визнається тільки частково до 1387 р. – офіційного хрещення за католицьким обрядом (І. Греков).

– На початку 90-х років XX ст. білоруські вчені звернулися до історії Великого князівства Литовського, відшукуючи традиції білоруської державності. М. Єрмалович дійшов висновку, що згадувана в літописях Литва знаходилася між Полоцькою, Турово-Пінською та Новгородською землями і була історичною областю Білорусі. Крім того, він вважає, що саме західна Русь, яка уникла монгольського завоювання, закономірно перетворюється у середині XIII ст. на один із центрів «збирання земель» колишньої Київської Русі в єдину державу. При цьому політичним лідером об'єднувачих процесів та ядром майбутньої держави він визнає Новгородське (м. Новгородок) князівство – сучасний Новгородок на території Білорусії. Литовське князівство дослідник вважає білоруською державою, в останніх працях – «Білорусько-Литовська держава».

Така розбіжність в поглядах пов'язана перш за все з тим, що Литовський період середньовічної історії України (середина XIV – XVI ст.) відзначається етнополітичною і соціально-економічною складністю. Це починається від збереження залишків руського державного права в Литовському князівстві до їх повної втрати після Люблінської унії 1569 р., продовжується в посиленні соціального і духовного тиску з боку литовців та поляків, в протестах проти насильства, виразником яких було козацтво.

Перебування українських земель у складі Литви можна поділити на кілька етапів.

І. 1321 – 1362 pp. – литовська експансія. Інкorporація Волині, Чернігово-Сіверщини, Київщини, Переяславщини, Поділля до складу Литовської держави.

Князювання Гедиміна (1316-1341 рр.) та Ольгерда (1345-1377 рр.).

II. 1362 – 1385 рр. – «старовини не чіпати і новини не вводити», початок тенденцій централізму. Зберігалась стара система управління, тільки династія Рюриковичів поступилася місцем литовській – Гедиміновичам. Руські бояри пішли на службу до литовських князів. Литовці запозичили руський досвід воєнної справи, податкову систему і структуру князівської адміністрації. Православ'я було офіційною ідеологією Литви. «Руська правда» була покладена в основу державної правової системи. Державною мовою була руська.

Князювання Ольгерда (1345-1377 рр.) та Ягайла (1377-1392 рр.).

III. 1385 – 1480 рр. – втрата українськими землями своєї автономії. Укладення у 1385 р. Кревської та у 1413 р. Городельської уній, дискримінація православного населення, ліквідація удільних князівств.

Князювання: Ягайла (1377-1392 рр.), Вітовта (1392-1430 рр.), Свидригайла (1430-1432 рр.), Сигізмунда (1432-1440 рр.), Казимира (1440-1492 рр.).

IV. 1480 – 1569 рр. – литовська програма збирання давньоруської спадщини поступається польському експансіонізму, центром збирання земель Русі стає Московське князівство. Загроза ополячення та окатоличення, релігійна дискримінація, соціальний гніт в умовах ліквідації залишків автономії призвів до змови (1481 р.), повстання (1508 р.) та переходу (1500 р.) під владу Москви князів Чернігово-Сіверської землі зі своїми володіннями. Після утворення Речі Посполитої (1569 р.) українські землі опиняються у складі Польщі, що призводить до ополячення та окатоличення українського люду.

Князювання: Казимира (1440-1492 рр.), Олександра (1492-1506 рр.), Сигізмунда I (1506-1544 рр.), Сигізмунда II Августа (1544-1572 рр.).

2. Становище українських земель у складі Великого князівства Литовського

I ЕТАП (1321-1362 рр.) – ЛИТОВСЬКА ЕКСПАНСІЯ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ («ПРОНИКНЕННЯ, ВКЛЮЧЕННЯ, ПРИЄДНАННЯ»)

У XII ст. литовці поділялися на сім племен. *Пруси* жили між Віслою та Німаном. *Жмудь* – на правому березі Нижнього Німану. *Литва* – у басейні р. Вілії. *Жемголи* – на лівому березі Двіни. *Корсь, або курони*, – на півострові між Балтійським морем і Ризькою затокою, *летголи* – на правому березі Західного Бугу і *ятвяги* – понад Західним Бугом і верхнім Німаном. Їх політичний

устрій і побут мало чим відрізнялися від життя слов'ян періоду докиївської Русі. Вони нікого не зачіпали, і їх залишали в спокої.

Але вже на початку XIII ст. на них рушили німецькі лицарі. Під прапором поширення християнства вони прагнули підкорити литовців. Небезпека змусила шукати шляхи до об'єднання.

У 30 – 50-х роках XIII ст. на теренах Верхнього та Середнього Поміання, що сьогодні становлять південно-західну частину сучасної Білорусі та південно-східну Литви, племена – ятвяги, литва, кривичі і лехетські радимичі (які переселилися туди з Мазовії) – створюють єдину державу – Литовське князівство. Первісна Литва – це невеличкий район між річками Неріс, Вілія та Німан. Першим збирачем литовських земель був князь (Kunigas) Миндовг (в XIX ст. у литовській історичній літературі отримав ім'я Міндаугас). Завдяки успішним дипломатичним і воєнним діям він поступово поширив свій вплив на південний схід і в 1235 р. став князем у м. Новгородок у так званій Чорній Русі (Чорна Русь – назва найзахіднішої території давньоруських племен кривичів – предків білорусів, приблизно сучасна Гомельщина та частина Могильовської області).

Чорна Русь стала основою держави Миндовга. Крім того, племінник Миндовга Товтивіл став полоцьким князем, а ще один – вітебським. Таким чином, значною частиною сучасної Білорусі управляли литовські князі. Руські князі з Пінська у басейні Прип'яті також визнали Миндовга своїм сюзереном. Взагалі просування литовців було наслідком не відкритого завоювання, а зі згоди з місцевим населенням. У зв'язку з цим треба зазначити, що Полоцьк перебував під німецькою загрозою з того часу, як німці зміщилися у басейні Західної Двіни. Пінськ розміщувався в районі Турова, розгромленого монголами в 1240 р. Сам Пінськ не зазнав руйнувань у той час, але його князі відчували постійний страх перед новим монгольським набігом. Тому і Пінськ, і Полоцьк потребували захисту – кожен від різних ворогів. Внаслідок цього вони разом з іншими західноруськими містами вітали литовських князів як надійних захисників.

У XIII ст. ресурси Литви були невеликими, тому перспектива заволодіння землями на південному сході здавалась привабливою. Землі колишньої Київської Русі могли сплачувати данину, мали розвинені

Історична довідка

МИНДОВГ (Mindaugas) (?-1264 р.) – аукшайтський князь, який своєю владою об'єднав Західну і Східну Литву – Аукшайтію і Жемайтію, а також Чорну Русь з містами: Новгородком, Слонімом, Волковиськом.

Прийняття ним католицизму (1251) та коронація з благословення папи на короля Литви (1253) – результат компромісу Миндовга з Лівонським орденом Після розгрому жемайтими хрестоносців біля озера Дурбе в 1260 р. він повернувся до язичництва і уклав з Олександром Невським союз проти Лівонського ордена. У 1263 р. (1264 р.) разом з двома синами був убитий у результаті змови незадоволеної родової знаті на чолі з князем Довмонтом.

торговельні шляхи, були спроможні надати Литві матеріальні ресурси і поповнення до війська. Не останню роль відігравав тоді і династичний чинник до розширення володінь: у Гедиміна (сина Миндовга), наприклад, було 5 братів, 7 синів і 34 онуки, – і всі вони потребували уділів.

Прагнення литовських князів розширити свої володіння об'єктивно відповідало прагненню східнослов'янських народів до об'єднання. Тому в цьому регіоні литовські князі взяли на себе функцію, яку в інших частинах Русі виконували тамтешні Рюриковичі.

Здійснення цієї об'єднаної програми пов'язано з іменем великого князя Гедиміна (1315-1341 рр.).

Він князував чверть віку і розширив далеко на південь і схід кордони своєї держави. Спираючись на його підтримку, західноруські землі сподівалися скинути ординське іго. У 30-ті роки XIV ст. смоленський князь за підтримки Гедиміна відстояв кордони міста від орди темника Тавлуб-мурзи. З втратою влади над Смоленщиною було покладено остаточний заслін розповсюдженню влади Орди на західних руських землях.

Гедимін зберіг контроль над древнім Полоцьком, де вже давно зміцнилася литовська династія. Близько 1318 р. старший син Гедиміна Ольгерд одружився з донькою вітебського князя і успадкував уділ тестя. Підкорився Гедиміну і Мінське князівство. На заході війська литовського князя успішно відбивали напади хрестоносців. Як і Миндовг, Гедимін вміло балансував між західним і східним християнством. Підтримуючи православну церкву, він одночасно контактував і з католицькою.

Перший етап литовської експансії на українські землі почався 1321 р. Але інформації щодо цього періоду недостатньо, тому лише з певною часткою вірогідності можна говорити про українські землі, які у цей час приєднав Гедимін до Литви.

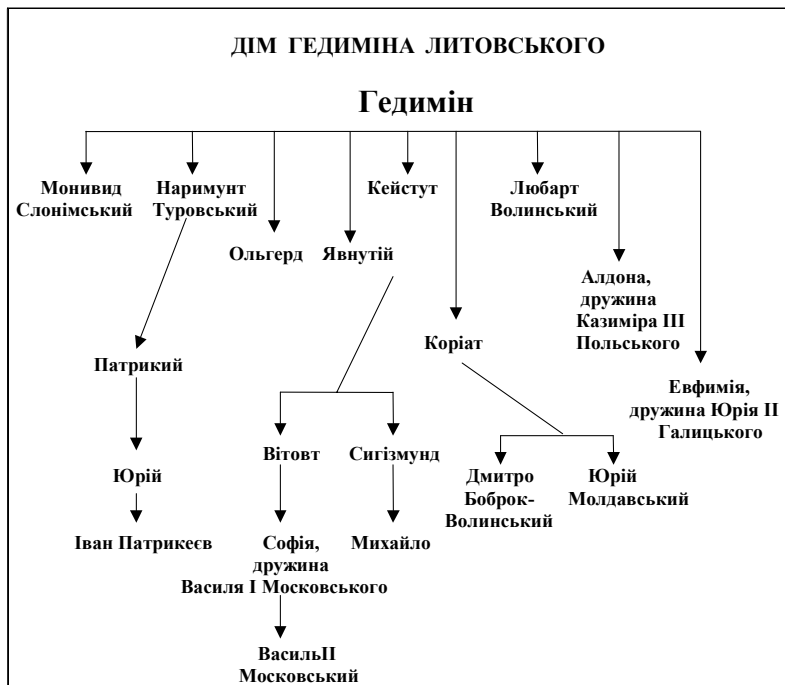
Встановлення влади литовських князів у тих чи інших землях далеко не завжди проходило гладко. У Гедиміна були суперники: і відсторонені представники місцевих династій, і частина боярства, і прості мешканці, які боялися змін і хотіли жити по-старому. Але в цілому розширення Великого князівства проходило порівняно спокійно, бо приєднання земель до цієї держави задовольняло найбільш впливові кола місцевого населення: боярство, городян, церкву.

Рис. 3.1. Великий литовський князь Гедимін

Держава Гедиміна за своєю адмінструктурою нагадувала свою попередницю – Київську Русь часів перших Рюриковичів. Її правитель не ставив за мету жорстоку централізацію. Більш тісний контроль великий князь здійснював над своїм доменом – землями корінної Литви, а також Чорної Русі і Завілейської Литви.

Багато земель, які визнали владу Гедиміна, зберегли свій порядок правління. Фактично змінилися лише правителі: місця більшості тамтешніх Рюриковичів зайняли, як правило, родичі Гедиміна. Деякі, як і дружинники-литовці, що прийшли з ними, прийняли православ'я. Це сприяло зближенню з місцевим населенням і швидкій культурній асиміляції.

Князі-намісники сплачували данину великому князеві. Певно, це компенсувалося місцевим жителям захистом від іноземних набігів, забезпеченням стабільності на всій території держави і створювало сприятливі умови для розвитку власного ринку та торговельних зв'язків.

За Гедиміна столицею Великого князівства стало Вільно (сучасний Вільнюс). Важливу роль у житті цього міста, яке виникло на землях корінної Литви, відіграло так зване «руське місто» – квартали, заселені православними ремісниками і торговцями. Але вже за Геди-

міна з'являються в місті і два перші католицькі монастирі. Притік населення із заходу, зокрема й з Прибалтики, Польщі, Німеччини, дуже швидко видозмінює литовську столицю в місто багатьох культур і традицій. Однак довгий час саме східнослов'янська культура визначала обличчя Вільно (ще в XVI ст. імперський посол Сигізмунд Герберштейн відзначив, що *«храмів руських там значно більше, ніж римського сповідання»*).

Головним сподвижником Гедиміна був руський воевода Давид. За литовськими джерелами, він займав перше місце в країні після великого князя. Крім того, йому була доручена охорона фортеці Гродно і командування армією в тих походах, в яких Гедимін особисто не брав участі. В одному з них Давида вбив мазовецький князь Андрій. Сам же великий князь Гедимін загинув 1341 р. у битві з хрестоносцями при Велюоні, де лицарі вперше застосували порох.

Гедимін залишив семеро синів, між якими і поділили литовські землі. Великим князем він призначив молодшого – Явнутія, віддавши йому Вільно.

В. Антонович, на противагу загальній думці, вважає, що з 1341 по 1345 рр. великого князя в Литві не було. М. Бестужев-Рюмін доводить, що «державний стіл» зайняв саме Явнутій, але недовго залишався на престолі, бо брати Кейстут і Ольгерд уже взимку 1344-1345 рр. скинули Явнутія, і Ольгерд був проголошений великим князем (1345-1377 рр.).

В. Антонович дає нам таку характеристику Ольгерда: *«...відрізнявся глибоким політичним обдаруванням, вмів використовувати ситуацію, правильно визначав цілі своїх політичних прагнень, зручно розташовував союзи і вдало вибирав час для здійснення своїх політичних задумів. Дуже стриманий і завбачливий, Ольгерд вмів у цілковитій таємниці зберігати свої військово-політичні плани». Руські літописи, що були не дуже схильними до Ольгерда, називають його «зловірним», «безбожним» і «услесливим», проте визнають у ньому вміння використовувати обставини, підкреслюють такі його риси, як стриманість і хитрість. Серед інших національностей, «симпатія» Ольгерда, зосереджувалась на руській народності. За своїми переконаннями, звичками і сімейними зв'язками Ольгерд належав до руської народності і служив у Литві її представником».*

У той же час, коли Ольгерд зміцнював Литву приєднанням руських земель, Кейстут захищав її від хрестоносців. Він – язичник, але навіть вороги його, хрестоносці, визнали в ньому якості зразкового християнина-лицаря. Такі ж якості визнавали в ньому й поляки.

Обидва князі так точно розподілили управління Литвою, що тільки руські літописи знають Ольгерда, і тільки німецькі – Кейстута.

У відношенні до Русі Ольгерд продовжував політику свого батька.

Ольгерд – литовець по батьку і русин по матері, починаючи з ранньої юності три чверті свого життя провів у Вітебську, спочатку як

наступник князівського престолу, потім як можновладний князь землі Вітебської. За цей час він поріднився з руською мовою, культурою, звичаями. Майже всі його сини були хрещені за православним обрядом. І не тільки симпатії прив'язували його до руського народу, але і серйозні політичні міркування. Перед ним лежали неосяжні землі Південної Русі, які ніби чекали сильної руки, щоб звільнитися від ординського іга.

Історична довідка

ГЕНЕАЛОГІЯ СІМЕЙСТВА ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ ЛИТОВСЬКОГО ОЛЬГЕРДА (СИНА КНЯЗЯ ГЕДИМІНА І КНЯГИНИ МАРІЇ ТВЕРСЬКОЇ)

Діти від першого шлюбу Ольгерда з княгинєю Марією Ярославною Вітебською:

1. Андрій, згодом князь полоцький;
2. Дмитрій, князь брянський, друцький, стародубський, трубчевський (предок князів Трубецьких);
3. Костянтин, князь чернігівський, потім черторийський (предок князів Черторийських);
4. Володимир, князь київський, потім копильський (предок князів Бельських і Слуцьких);
5. Федір, князь ратненський (предок князів Сангушко);
6. Федора — одружена із Святославом Титовичем, князем карачевським.
7. Невідома на ім'я дочка — з Іваном, князем новосельським і одоєвським;
8. Горпина — Марія — з Борисом, князем городецьким.

Діти від другого шлюбу Ольгерда із княгинєю Уляною Олександрівною Тверською:

1. Ягайло — Владислав, Великий князь литовський, король польський, родоначальник династії Ягеллонів (які правили з 1386 по 1572 рр.);
2. Сकिргайло — Іван, князь трокський і полоцький;
3. Корибут — Дмитрій, князь новгород-сіверський, брацлавський, вінницький (був одружений з княгинєю Анастасією Рязанською);
4. Лигвень — Семен, князь новгородський, мстиславський (був одружений з княгинєю Марією Московською);
5. Коригайло — Казимир, наступник мстиславський;
6. Вигунт — Олександр, князь керновський;
7. Свидригайло — Болеслав, князь подольський, чернігівський, новгород-сіверський, брянський, Великий князь литовський, потім князь волинський;
8. Кенна — Іоанна — з князем Поморським, васалом Польщі;
9. Олена — з князем Володимиром боровським і серпухівським;
10. Марія — з литовським боярином Войдилою, потім за князем Давидом Городецьким;
11. Вільгейда — Катерина — з герцогом Макленбурзьким;
12. Олександра — з князем Мазовецьким;
13. Ядвига — з князем Освенцимським.

Як бачимо, тогочасна Литва — суцільне переплетіння родинних зв'язків польських, руських, білоруських князів.

З 1357 по 1380 рр. Орда не була цілісною державою, тут точилася боротьба за владу між ханами і царевичами (за цей період змінилися 25 ханів). Скориставшись суперечками в Орді, Ольгерд почав новий етап проникнення в землі Русі. Великий князь заявив: «Вся Русь повинна належати литовцям». Поступово і цілеспрямовано з руських земель витісняються ординці. У 1361-1362 рр. Литва утвердилась на Київщині, заволоділа частиною Чернігово-Сіверської та Переяславської землі.

На початку 60-х років панівне становище між Дунаєм і Дністром займали Кримська, Перекопська та Ямболукська орди, мурзів яких – Кутлуг-Бука (Кутлубуга), Хаджи-Бека (Качибєя) та Дмитра, називали «отчичами й дідичами» («наследственными владетелями»).

Восени 1362 р. Ольгерд завдав їм поразки біля Синіх Вод (р. Синюха, ліва притока Бугу). У Густинському літописі під 1362 р. є такий запис: *«В сие лето Олгерд победи трех царков татарских из ордами их, си ест, Котлубаха, Качибєя, Дмитра, и оттоли от Подола изгна власть татарскую»*. Це була перша велика поразка Орди в Східній Європі.

Хоча залежність земель Південно-Західної Русі від монголів ще не була остаточно ліквідована (населення продовжувало виплачувати ординську данину), політичні наслідки здобутої перемоги були дуже важливі. Як свідчить польський хроніст М. Стрийковський, внаслідок походів військ князя Ольгерда у 1362-1363 рр., участь у яких брали і загони південно-руських феодалів, *«були визволені усі степи від татар аж до Очакова від Києва, і від Путивля аж до гирла Дону»*.

Різко послабився політичний вплив орд, розташованих західніше Дніпра. Київська, Чернігово-Сіверська, Переяславська, Подільська, Волинська землі закріпилися у складі Великого князівства Литовського. Місцеве населення підтримувало утвердження литовського правління, яке витісняло ординське. О. Субтельний назвав процес збирання українських земель Литвою *«проникненням, включенням, приєднанням»*.

II ЕТАП (1362-1385) – «СТАРОВИНИ НЕ ЧПАТИ, А НОВИНИ НЕ ВВОДИТИ», ПОЧАТОК ТЕНДЕНЦІЇ ЦЕНТРАЛІЗМУ

Велике князівство Литовське склалося як федерація окремих земель і князівств. Ступінь їх залежності від центральної влади була різною, але забезпечувала місцевому боярству, а іноді й представникам старих княжих династій, значну внутрішню автономію і, як правило, недоторканність соціально-економічних і політичних інституцій, створених у попередній період.

Але за Ольгерда продовжується витіснення з престолів Русі нащадків минулих династій (у тому числі і далеких родичів великих литовських князів). Під час правління Ольгерда в більшості підвладних йому східнослов'янських князівств сидять православні Гедиміновичі. Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське князівство, Переяславщину і чотири уділи на Поділлі Ольгерд роздав своїм синам і племінникам. Представники старих княжих династій отримали уділи на місцях. Удільні князі перебували у васальній залежності від великого князя литовського і зобов'язувалися «служити вірно», виплачувати щорічно данину і в разі потреби виставляти своє військо. Разом з тим вони складали великокнязівську раду і брали участь у вирішенні дер-

жавних питань. Удільні князі мали необмежену владу на місцях – розпоряджалися землями і прибутками, привласнювали мито, на свій розсуд карали й милували. Кожен удільний князь мав своїх васалів з місцевих князів і бояр.

Протягом 70-х років особливо швидко відновлювалося життя у Київському князівстві, чому сприяла діяльність князя Володимира Ольгердовича. Розширювались територіальні межі князівства. За короткий час воно приєднало до себе Переяславщину, частину Чернігово-Сіверщини й простяглося від Південного Бугу, Тетерева і Случі на заході до

Рис. 3.2. Великий литовський князь Ольгерд

притоки Сіверського Дінця річки Тихої Сосни на сході. Діючи в інтересах місцевої знаті, Володимир не поспішав виконувати розпорядження великого литовського князя, а то й протидіяв йому. Князь організував карбування власної монети і почав титулуватися як самостійний володар – «з Божої ласки князь Київський».

Бурхливо розвивалася Подільська земля, до складу якої ввійшло Пониззя Південного Бугу і Дністра. Розбудовувались такі міста, як Кам'янець, Смотрич, Бакота, Червоноград, Скала, Брацлав, Меджибіж, Вінниця та ін. Ці успіхи стали можливими лише за активної підтримки місцевого населення. Як свідчить літопис, *«князі увійшли в приязнь з отаманами, почали боронити Подільську землю, а баскакам дань давати перестали»*. Першим великим удільним князем Подільської землі був Юрій Коріатович, протягом 1388-1390 рр. його брат Федір Коріатович уже правив князівством самостійно, фактично незалежно від великого литовського князя.

На Волині князь Любарт Гедимінович вживав заходів для її оборони від зазіхань Польщі, сприяв розвитку господарства і торгівлі, будував міста, замки, церкви. Таку ж політику проводив його син Федір.

Збереження князівств, яке дозволяло знайти місце в політичній структурі держави для численних представників династій Гедиміновичів, не зачіпало інтереси місцевих феодалів і гарантувало їм недоторканність «старовини». Угода, яку уклали з найвпливовішою частиною населення, визначала відносини з верховною владою протягом кількох століть. У XV і на початку XVI ст. ці відносини князі

оформляють спеціальними грамотами, привілеями, пожалуваними Полоцькій, Вітебській, Смоленській, Київській, Волинській землям. Бояри, вище духовенство, городяни цих земель зберегли значний вплив на місцях, тому встановлення влади великого князя литовського проходило, як правило, без особливих потреб.

Різка перевага слов'янського населення у складі Великого князівства Литовського сильно вплинула на соціально-економічний, політичний, культурний розвиток самого литовського народу. Литовці прийняли християнство грецького обряду, шанували давньоруські закони – «Руську правду», мову. Литовські князі спершу декларували збереження в незмінному вигляді місцевих владних структур та звичаїв, керівної ролі нелитовської аристократії. Удільні князі мали всю повноту влади на місцях, але на найвищих шаблях державних структур перебували майже виключно представники литовської еліти. Зате слов'янські елементи переважали в економічній та культурній сферах. Отже, Велике князівство Литовське було економічно, політично, культурно й етнічно неоднорідним державним утворенням. Східнослов'янські землі, які перебували в його складі, з вищим рівнем економічно-соціальних відносин і культури склали близько 90% державної території. Приблизно таке ж співвідношення існувало і між населенням. Особливості структури литовської держави знайшли відображення у титулах великих князів литовських. Так, ще в I половині XIV ст. Гедимін іменував себе «*князем литвинів і руських*» або ж «*литвинів і багатьох руських*». Його нащадки також підкреслювали свої верховні права на землі Русі, називаючи себе князями «*литовським і руськими*». Добу князя Ольгерда характеризує вірш 1588 р.:

*«Полска квітнет лациною
Литва квітнет русчиною:
Без той в Польщі не пребудеш,
Без сей в Литві блазнем будеш...»*

Прагнення Литви об'єднати під своєю владою «всю Русь» зіштовхнулось з рішучим опором Московського князівства, яке також провадило політику «збирання» руських земель. Відкритий конфлікт спалахнув між двома державами 1368 р., коли Ольгерд втрутився у боротьбу московського і тверського князів на боці останнього. Невдалі походи на Москву 1368, 1370 і 1372 рр. стали початком упертої і запеклої боротьби між Московським князівством і Литовською державою за гегемонію на сході Європи. Після смерті Ольгерда (1377) (тверські літописці повідомляють, що він помер християнином, схимником, прийнявши в хрещенні ім'я Олександр, а в чернецтві – Олексій) постало питання про цілісність Великого князівства Литовського. Ядро своїх володінь – Вільно, Вітебськ, Мінськ, Новгородок – Ольгерд передав своєму си-

нові від другого шлюбу Ягайлові (1377-1392 – великий князь литовський, 1386-1434 – король польський). Проте старші брати – сини першої дружини Ольгерда – не змирилися з цим. Вже в 1377 р. Андрій Ольгердович – князь полоцький – виступив проти Ягайла, але через деякий час втік до Пскова, а згодом – до Москви; 1379 р. він брав участь у поході московського князя від Брянська на південь. Інший Ольгердович – Дмитро, володар Чернігово-Сіверщини, також перейшов на бік Москви. Верховну владу Ягайла ще раніше відмовилися визнавати Кориатовичі на Поділлі, а також Дмитро – Корибут Новгород-Сіверський. Цю ситуацію намагалася використати Москва.

Дмитро Московський добре усвідомлював ті переваги, які міг вивести від дружби з Литвою. У 1372 р. він влаштував шлюб свого брата Володимира Серпухівського з донькою Ольгерда Оленою і очолював гарні відносини з рядом литовських князів.

Після смерті Ольгерда 1377 р. між Дмитром, вдовою Ольгерда та її сином Ягайлом було укладено угоду, за якою останній мав одружитися з донькою Дмитра. Листування, яке стосувалося цієї угоди, не збереглося. Але в архівах московського великого князівства знайдена копія документа 1626 р., що свідчить не лише про існування угоди, а й про її основні умови.

Це список з грамоти *«великого князя Дмитрія Івановича и великие княгини Ульяны Олгердовы ... о женитьбе великого князя Ягайла Олгердова. Женитися ему у великого князя Дмитрія Івановича на дочери, а великому князю Дмитрию Івановичу дочь свою за него дати, а ему, великому князю Ягайлу, бытии в их воле (стать подданным Дмитрия), и креститися в православную веру»*.

Якби цей проєкт реалізувався, розвиток Східної Європи пішов би іншим шляхом. Можливо, було б прискорено об'єднання усіх земель Русі в одну державу і звільнення від татарського іга; відвернення розповсюдження згубного антагонізму між православними і «латинянами», а полякам відкрилася б можливість передавати західну культуру православним.

Але план Дмитра не здійснився. Литовців приваблювали не тільки можливості, що відкрилися перед ними в Московській державі, але і Польща, яка могла запропонувати своїм сусідам західноєвропейську культуру.

У той час, як великий князь литовський стояв на роздоріжжі, вибираючи між Руссю і православ'ям та Польщею і католицизмом, у Польщі виникла нова ситуація, яка змусила поляків докладати дипломатичних зусиль, щоб привернути Ягайла на свій бік. Зростаюча небезпека з боку Тевтонського ордена відняла в Польщі Помор'я з Гданськом.

На вибір Ягайла вплинуло й те, що Орден погрожував не тільки Польщі, але і Литві. Він і сам мав гіркий досвід відносин з ним. Але

сходження до вищих шаблів влади у Литві після смерті батька-Ольгерда не обійшлося без кровопролиття. Тоді, щоб завадити своєму дядькові Кейстуту прийняти великодержавний титул, Ягайло був змушений укласти таємну угоду з Тевтонським орденом, уступивши йому Жемайтю і визнавши його верховну владу.

Крім того, боротьба за першість «збирання руських земель» робила Литву і Москву суперниками. Тому Ягайло вибирає союзником не Дмитра Московського, а темника (еміра) Орди Мамає. Уклавши союз з Мамаєм, Ягайло таким чином розраховував прибрати зі свого шляху суперника і зміцнити свої позиції на землях Русі.

Знаючи, що Ягайло готується приєднатися до Мамає, Дмитро Іванович взимку 1379/80 р. послав свої війська у похід на литовські окраїни. Це не було походом на повалення Литовської держави. Його мета полягала у створенні сприятливих умов для переходу на бік Москви князів Литовської землі, що і було досягнуто.

9 грудня 1379 р. московські війська здійснили глибокий рейд на території Великого князівства Литовського, про що існують літописні записи: «*Тое же зими князь*

великий Дмитрій Іванович, собрав воя многы и посла с ними брата своего князя Володимира Андреевича да князя Андрея Ольгердовича Полотського да князя Дмитрия Михайловича Волынского и иных воеводы и вельможы и бояре многы... отпусти их ратию на Литовския города и волости воевати. Они же сшедьшеса взяша город Трубческа и Стародуб и иные многы страны и волости и села тяжко плениша и вси наши вои, русстии полци, цели биша, приишоша в дома своя со многими гостьми».

На вказаних територіях руські війська ніколи раніше не діяли, не заходячи далі Брянська. А саме Московське князівство з цими землями безпосередньо кордонами не межувало. У важких зимових умовах московські війська змогли пройти так далеко, очевидно, лише завдяки підтримці місцевого населення і чернігівських князів. Літописець особливо підкреслив той факт, що «*князь Дмитрій Ольгердович не стал на бои, ни поднял суку противу князя великого и не бился, но выйдя из града с княгинею своею и з дѣтми и с бояри своими и примха на Москву в ряд к князю великому Дмитрию Ивановичу, бив челом и радисс у него».*

Історична довідка

БОБРОК-ВОЛИНСЬКИЙ ДМИТРІЙ МИХАЙЛОВИЧ – князь, родом з Волині. Син литовського князя Коріата (Михайла) Гедиміновича. Виїхавши з Литви, він був спочатку тисяцьким у нижньгородського князя, а в 70-х роках XIV ст. перейшов на службу до князя московського Дмитрія. Одружений з сестрою князя Анною. Командував московським військом, був воеводою князя Дмитра Донського. Учасник походів проти волзьких булгар (1376 р.), татар (1378 р.), литовців (1379 р.). Особливо відзначився під час Куликовської битви (1380 р.). Командуючи полком, який знаходився у засідці, наніс вирішального удару, який призвів до розгрому військ хана Мамає. Загинув у битві на річці Ворсклі у 1399 р. (12 серпня).

Таким чином, чернігово-сіверський князь спеціальним договором-рядом оформив свої відносини з великим князем московським.

Події, пов'язані з походом московської рати взимку 1379–80 рр. найбільш детально розглянуто І. Грековим і Б. Флорею. Обидва дослідники визначають нестійкість внутрішньополітичних позицій великокнязівської влади Ягайла. При цьому, якщо І. Греков допускає не тільки існування опозиції литовській великокнязівській владі як в самій Литві, так і в підвладних їй землях Русі з самого початку правління Ягайла, а й вказує також на наявність таємних політичних планів певної частини опозиції з Дмитром Московським, то Б. Флорія бачить у ній відгук «недовольства боярства «русских» земель направленостю внешней политики Великого княжества» і тяжіння «местных феодалов к великорусскому центру...».

І. Греков пояснює причину походу московських військ прагненням великого князя Дмитра Івановича запобігти розгрому «своїх союзників на Сіверщині» Ягайлом. Б. Флорія, відзначаючи прагнення Москви поставити територію південно-східних окраїн Великого князівства Литовського під свій контроль, визначає позиції «находившегося в Трубчевске сына Ольгерда Дмитрия», як фактор, що сприяв успішному вирішенню цього завдання. Як бачимо, в обох дослідників немає принципового розходження в оцінці подій 1379–80 рр. на Чернігово-Сіверщині. Але вони не ставлять їх у прямий зв'язок із процесами консолідації антиординських сил і політичного об'єднання Русі під егідою Москви, зокрема з прийнятою у 1374 р. у Переяславлі програмою дій проти Орди, хоча і близькі саме до цього розуміння. Водночас існують вагомі підстави стверджувати, що відкритий перехід обох Ольгердовичів на бік Москви в переддень Донської битви виявився результатом реалізації загальноруської політичної програми, а коло її прибічників у Великому князівстві Литовському не обмежувалося лише полоцькими і чернігово-сіверськими удільними князями.

Глава церкви у Великому князівстві Литовському Кіпріан також міг бути ознайомлений з деякими обставинами протистояння, яке почалося, і з планом переходу прикордонних князівств на південному сході під юрисдикцію Москви. У такому випадку похід московських полків на чолі з Володимиром Андрійовичем Серпухівським, Андрієм Полоцьким і Дмитром Боброком-Волинським у грудні 1379 р. на територію Чернігово-Сіверщини, і його результати слід розглядати як реалізацію спільного політичного задуму, а саме літописне повідомлення про цей похід — як одне із свідчень письмових джерел про політичне співробітництво між феодалами Середнього Подніпров'я і Московського Великого князівства перед Куликівською битвою.

У результаті походу московських військ на південно-східні землі Великого князівства Литовського взимку 1379/80 рр. і наступного

приєднання Чернігово-Сіверського князівства, контроль над стратегічно важливою територією Середнього Подніпров'я перейшов від Ягайла до Дмитро Московського, збільшився військово-політичний потенціал Москви, а ворожі їй сили Литви і Мамаєвої Орди відповідно були ослаблені. Князівства Середнього Подніпров'я стали надійним захистом, який не тільки прикрив із заходу руську рать, яка виступила на Дон проти Мамає, але і зіграли роль нездоланної перешкоди для армії Ягайла, що прагнула об'єднання з ординськими полчищами, але так і не встигла до початку битви на Куликовому полі. Повільність Ягайла була обумовлена не стільки політичними розрахунками литовського великого князя, безсумнівно зацікавленого у взаємному послабленні Москви і Орди, скільки необхідністю силою зброї відновити контроль над Чернігівщиною.

У травні 1380 р. Ягайло уклав мирний договір з Орденем, щоб звільнити всі свої війська для походу проти Москви. Але йти йому довелося через Чернігово-Сіверську землю, за рік до цього звільнену московським князем Дмитром і від татар, і від литовців.

У цей час кінні дружини князя Дмитра Ольгердовича стояли на кордоні, стримуючи Литву, північніше із своїми загонами стояв Андрій Ольгердович (разом у них було 40 тис. воїнів). В обох Ольгердовичів була тільки кіннота, і за наказом князя Дмитра Московського в кінці серпня, залишивши литовські рубежі, вони швидким маршем стали рухатися на південь. 4 вересня недалеко від Дону дружини Дмитра і Андрія приєдналися до московського війська та взяли участь у Куликовській битві. Просування ж литовських військ було затримано місцевим населенням.

На Куликовому полі 8 вересня 1380 р. руське військо, до якого входили і загопи Південно-Західної і Західної Русі, розгромило ординське військо еміра Мамає. Долю Куликовської битви вирішив засадний полк, очолений вихідцем з Волині Дмитром Боброком-Волинським.

Пам'ятна битва підняла престиж Москви, справила велике враження на сучасників і присвоїла Дмитру прізвисько Донський. Але перемога не була вирішальною, і через два роки Дмитрові довелося підкоритися ханові Тохтамишу, котрий розорив Москву. Великий князь був змушений платити данину, хоча вже й довів, що татар можна перемогти і їхня могутність може бути подолана спільними зусиллями.

III ЕТАП (1380-1480) – ВТРАТА УКРАЇНСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ СВОЄЇ АВТНОМІЇ

У 1381 р. Кейстут, брат Ольгерда, спираючись на підтримку сил, які шукали зближення з Московією в антиординській боротьбі, захо-

пів Вільно й усунув Ягайла від влади. Однак, за допомогою Тевтонського ордену Ягайло вже в липні 1382 р. відновив свою владу і полонив Кейстута та його сина Вітовта. За кілька днів Кейстут був задушений у підземеллі Кревського замку, Вітовту вдалося втекти до Пруссії, звідки він розпочав боротьбу за великокнязівську владу.

У цей час у Польщі після смерті в 1370 р. Казимира III королівська гілка Пястів припинила своє існування. Казимир III не залишив спадкоємців чоловічої статі. Його перша дружина, литовка, померла, а другий шлюб з Аделаїдою Гессенською, що була безплідною, був розірваний. Третій шлюб з сілезькою княгиною теж не приніс спадкоємця. Від першого і третього шлюбів Казимир III мав тільки дочок, тому лагодив у спадкоємці свого племінника Людовіка Анжуйського. Згідно з династичним договором, укладеним Казимиром, польський престол посів угорський король Людовік (Лайош, 1370-1382 рр.).

Але й тут існувала проблема з успадкуванням. Людовік Угорський мав тільки дочок, а, згідно з польськими законами, жінки не мали права на успадкування престолу. Після довгих триетапних переговорів між королем і шляхтою у вересні 1374 р. було досягнуто порозуміння і прийнято особливу угоду (Кошицький привілей). Шляхта обіцяла прийняти як королеву будь-яку з дочок Людовіка. За це королю довелося звільнити польську знать від усіх податків, крім кількох символічних. Але ця угода була виконана не одразу. По смерті Людовіка у 1382 р. становище в Польщі загострилося. Почався період безкоролівства, який супроводжувався боротьбою за владу між різними угрупованнями феодалів Великої і Малої Польщі. Нарешті в жовтні 1384 р. в Кракові за підтримки феодалів Малої Польщі на престол була введена молодша донька Людовіка, одинадцятирічна Ядвіга. Однак виникла нова проблема. У п'ятирічному віці вона була повінчана з Вільгельмом Габсбургом (племінником герцога австрійського). А поляки не бажали миритися з думкою, що їх правителем стане німецький принц. Ця антипатія призвела до того, що польська шляхта звернула свій погляд у бік Литви. Пошук виходу з кризи призвів обидві країни до союзу. **14 (15) серпня 1385 р. в містечку Крево (Кривас) князь Ягайло та польська королева Ядвіга уклали династичну унію, яка поклала початок військово-політичному блоку двох країн.** У лютому 1386 р. Ягайло прибув до Кракова, хрестився, прийняв ім'я Владислава і одружився з дванадцятирічною Ядвігою і в березні був коронований як «король і володар королівства польського». **За умовами унії, князь Ягайло мусив: 1) перейти в латинство сам і перевести в нього всіх братів, бояр і народ; 2) вжити всіх можливих заходів для повернення втрачених Польщею і Литвою земель; 3) «на вічні часи» приєднати литовські і руські землі до корони Польської; 4) передати Польщі свою казну; 5) виплатити 200 тисяч флоринів Вільгельму Габсбургу за відмову від Ядвіги.**

Як бачимо, Кревська унія стала реальною загрозою незалежності Литви, але значно зміцнила Польщу. З допомогою литовсько-русь-

Рис. 3.3. Великий литовський князь Вітовт

ких військ вона у 1387 р. остаточно відвоювала в Угорщини Галичину і встановила владу над Молдавським князівством. Під тиском польських панів Ягайло приєднав Галичину не до Литви, а до Польщі, зобов'язавшись навічно зберігати її «собої, Ядвізі, дітям і короні польській».

Така відверто пропольська політика зумовила швидку появу опозицій. Уже навесні 1385 р. князь Андрій Ольгердович Полоцький розпочав воєнні дії

проти Ягайла на Вітебщині. Найактивніше проти Ягайла виступив князь Вітовт. Уклавши угоду з Тевтонським орденом у 1390-1392 рр., Вітовту вдалося зайняти ряд міст (у тому числі Гродно і Новогрудок). У 1390 р., плекаючи надію на підтримку Москви, Вітовт видав свою доньку Софію за великого князя Василя (сина Дмитра Донського).

Протистояння між центром і периферією закінчилося договором в Острові (1392 р.), згідно з яким Вітовт одержав Троки (Троцьке князівство) та інші володіння Кейстута у корінній Литві, зберігаючи одержану раніше Луцьку волость на Волині. Разом з цим, на нього покладалася, за висловом польського історика Я. Длугоша, «*вся управа земель литовських і руських*», тобто він фактично став правителем Литви.

Невдовзі по тому найвизначніші з-поміж литовських князів, котрі мали уділи в Південній Русі, були позбавлені Вітовтом своїх володінь, де вони досі почувалися як самостійні правителі. У цей час більшість князів відмовилися від визнання Кревської унії, а разом з нею – владі як польського короля Ягайла, так і Вітовта. Тобто була зроблена спроба добитися незалежності автономних удільних князівств. Лідерами удільних князівств були: київський князь – Володимир Ольгердович, новгород-сіверський – Дмитро-Корибут, подільський – Федір Коріатович. Але діяли вони неузгоджено, розрізнено, чим і прирекли цей рух на невдачу.

Наступ військ Дмитра-Корибута на Литву в 1392 р. закінчився поразкою. Зазнав поразки Федір Коріатович, подавшись до Угорщи-

ни. Протягом 1392 – 1395 рр. Вітовт відібрав у повсталих князів удільні князівства і передав їх своїм намісникам. Внаслідок цього нанівещь зводиться автономія руських земель. Населення сприйняло це вороже. Коли на місце усуненого від влади Володимира Ольгердовича у 1394 р. прибув князь Скиргайло, то мешканці Києва відмовилися йому коритися. Князь мусив відмовитися від обмеження прав місцевих можновладців і почав підтримувати їхнє прагнення до незалежності від центру. Однак така лінія поведінки київського намісника не влаштувала Вітовта. У січні 1396 р. Скиргайло раптово помер (був отруєний). У 1399 р. до Києва прибув намісник Вітовта О. Гольшанський (його онука Софія стала четвертою дружиною Ягайла).

Замінивши своїми намісниками найбільш значних удільних князів, Вітовт укріпив свою владу та забезпечив внутрішню стабільність у державі. Це дало йому змогу спрямувати зусилля на оволодіння Причорномор'ям і витіснити звідти Орду. Усобиці в останній полегшили це завдання.

У кінці літа 1397 р. відбувся перший похід Вітовта проти хана Орди Тимур-Кутлука. Не зустрівши сильного опору, литовці досягли традиційних місць ординських кочувань у низинах Дону, а потім ввійшли до Криму, де 8 вересня у битві недалеко від Кафи (Феодосія) розгромили місцевих ординців еміра Едигея.

Влітку 1398 р. було здійснено другий похід в ординські володіння. Рухаючись через Подолію, війська досягли чорноморського узбережжя біля гирла Дніпра, на правому березі якого за розпорядженням Вітовта була споруджена кам'яна фортеця Тавань. Вона мала стати південним фортом Литви і одночасно базою для подальших воєнних операцій. У 1399 р. було підготовлено новий похід, для якого Вітовт зібрав усі сили, які мав.

Впродовж 1398 р. тривали переговори з Тевтонським орденом, які завершилися укладанням у жовтні Салинської угоди, згідно з якою Вітовт, щоб отримати допомогу від хрестоносців, віддав ордену Жемайтю (Жмудь). Литовсько-руські князі та бояри, що зібралися на острові Салин (р. Мемель) для підтвердження угоди з Орденем, проголосили Вітовта своїм королем. У звістці про цю подію, переданій пруським хроністом Посільге, одні історики вбачають банальний «застольний епізод», інші – процедуру «посадження» на королівський престол.

Вітовтове «величання» на Салині, а, можливо, й побоювання, що успіх його починань стане ґрунтом, на якому розростуться королівські амбіції правителя Литви, вплинули на Ягайла. Тому польський король надав Вітовтові суто моральну підтримку – за його клопотанням папа Боніфаций IX у травні 1399 р. видав буллу з дозволом на оголошення на території Польщі і Литви хрестового походу проти татар але тільки 400 воїнів.

Великий князь Московський Василь I дотримувався нейтралітету, але дружину на чолі з князем Дмитром Боброком-Волинським до Вітовта направив.

Під знаменами Вітовта об'єдналися підвладні йому князі, кілька тисяч татар хана Тохтамиша (союзника Литви), загони поляків, волохів, хрестоносці під командуванням Маркварта фон Зальцбуха, а також дружина князя Боброка-Волинського. Руські літописи і литовські хроніки мовчать про чисельність Вітовтового війська, але пишуть: *«єдиних князей с ним было числом 50, и была сила ратная велика зело»*.

На початку серпня військо переправилось поблизу Києва на лівий берег Дніпра, попрямувало на південний схід уздовж його течії. Зустріч із загонами хана Тимур-Кутлука відбулася «в поле чистом на реке Ворскле в земле татарской».

12 серпня 1399 р., за декілька годин до заходу сонця, на березі Ворскли відбулася одна із знаменних битв середньовіччя. Загони союзників рушили на ординців. Удар прийняли тумени кримського еміра Едигея. Вітовт широко застосував артилерію, арбалети. Перший натиск його полків розцінювався як успіх, кіннота Едигея відступила. Але успіх був оманливим. Орда залишилась вірною своїй тактиці, втягувала в бій якомога більше сил противника. І те, що за висловом очевидців, могло здатися успіхом Вітовта, швидше за все було заманливим відступом Едигея, бо скоро виявилось, що тумени хана Тимур-Кутлука встигли обійти військо Вітовта з флангів і тилу. Кільце оточення замкнулося, й литовці опинились у пастці. Сам Вітовт з невеликою дружиною рятувалися втечею. Битва ж перетворилася на бійню, в якій склали голови кращі сили Литви та Русі. Тут знайшли свою смерть Андрій Полоцький, Дмитро Брянський, Дмитро Боброк-Волинський та інші.

«И кто мог счесть всех литовцев и русских, и поляков, и германцев, павших в этот день?» – з гіркою відзначею літописець. Переслідуючи залишки переможеної армії, Тимур-Кутлук дійшов аж до Києва і розбив прямо перед містом свій табір. Загони його армії розсіялися по всій Київській землі і Поділля, грабуючи міста і села, захоплюючи тисячі полонених. Київ мав сплатити 3000 рублів викупу. Басейн Нижнього Бугу, через який Литва мала вихід до Чорного моря, тепер знову був зайнятий монголами і відведений під пасовища частини ногайської орди Едигея.

Поразка литовського війська на Ворсклі ослабила позиції Вітовта і змусила його знову шукати зближення з Ягайлом. Позиції самого Ягайла в 1399 р. також похитнулися, хоча й з інших причин. У червні того ж року померла Ядвіга, що відкрило Ягайлові невтішні перспективи втрати польської корони. Кризи вдалося уникнути, однак необхідність взаємопідтримки наприкінці 1399 р. відчувалась і Вітовтом,

і Ягайлом, як ніколи раніше. Тому, за даними Длугоша, того ж року вони уклали попередню угоду про надання Вітовту довічного права на володарювання у Литві. На з'їзді литовської знаті у Вільно 18 січня 1401 р. було укладено унію, згідно з якою Велике князівство Литовське визнавало васальну залежність від Польщі. Всі українські і литовські землі по смерті Вітовта мали перейти безпосередньо до польської корони. У свою чергу польська шляхта на сеймі в Радомі зобов'язалась після смерті Ягайла не обирати нового короля, не сповістивши попередньо Вітовта.

Віленська угода 1401 р. звела до мінімуму політичні наслідки поразки. Вітовта визнали довічним правителем Литви – великим князем (Magnus dux), а Ягайла – верховним князем (Supremus dux). І, як писав М. Грушевський, «*васал Вітовт де-юре займав властиво рівнопорядне з Ягайлом становище в політиці*».

Поступово налагодились відносини з Ордою. Тепер Вітовт прагнув впливати на ситуацію в регіоні шляхом підтримки власних кандидатів на сарайський престол.

За його підтримки ставали ханами Орди: Джелаль-ад-Дин (1412), Бетсуб-улан (1413), Давлат-Берди (1420-1422), Улу-Мухаммед (1427-1433). Він розпочинає активну колонізацію узбережжя Чорного моря. Піклуючись про захист своїх південних кордонів, Вітовт поставив собі за мету побудувати укріплену лінію на прикордонні зі степом, починаючи від Поділля і завершуючи Дніпром. За його наказом було побудовано фортеці: Каравул, Білгород, Черноград, Бендери. Безпосередньо біля моря було збудовано фортецю Дашів (Очаків) та Хаджибей (на місці сучасної Одеси), а також низку інших замків та укріплень. В результаті все узбережжя між Дніпром і Дністром потрапляє під контроль Литви. У 1404 р. Вітовт приєднує до своєї держави Смоленськ.

Війна з Московським князівством (1406-1408 рр.) певною мірою зміцнила позиції Литви на Сході. У Новгороді і Пскові на княжі столі були посаджені ставленики Вітовта. Низка міст Московського князівства – Вязьма, Козельськ, Мценськ – увійшли до складу Литви.

У той же час всередині Великого князівства не все було спокійно. Невдоволені політикою Вітовта, в 1406-1408 рр. переходять на службу

Рис. 3.4. Литовський воїн (герб Литви)

до московського князя стародубський князь Олександр Патрикійович, син київського князя Олександра Іван Гольшанський, молодший брат Ягайла подільський і новгородсіверський князь Свидригайло, звенигородський, пувильський, перемишльський князі, а також частина чернігівських, стародубських і сіверських бояр. У 1409 р., готуючи змову проти Вітовта, був заарештований князь Свидригайло, що повернувся з Москви (у Кременецькому замку він провів 9 років).

Саме в цей період посилилася загроза як Польщі, так і Литві з боку Тевтонського ордену. *«Велика Війна» розпочалася 1410 р. Її центральною подією стала битва під Грюнвальдом, що відбулась 15 липня. Характерно, що з 17 полків Литви 10 набиралися на території України, Білорусі та Смоленської землі, а з 16 польських полків 6 складалися з мешканців Поділля і Галичини. Битва завершилася поразкою Ордену.* Загинув великий магістр Ульріх фон Юнгінген, а разом з ним – цвіт німецького лицарства. Бойова міць Тевтонів була підірвана і вже ніколи не відновилась.

Перемога у Грюнвальдській битві значно зміцнила позиції Литви. За Торунським миром (1411 р.) Тевтонський орден передав їй Жемайтію, а Польщі – Добжинську землю. Просування хрестоносців на схід було зупинене, і поступово Тевтонський орден зійшов з історичної сцени.

Рис. 3.5. Грюнвальдська битва. Фрагмент. Гравюра XVI ст.

Історична довідка

ТЕВТОНСЬКИЙ ТА ЛІВОНСЬКИЙ ЛИЦАРСЬКІ ОРДЕНИ.

У 1202 р. ризький єпископ Альберт і папа Інокентій III створили лицарський орден “Брати Христового воїнства” (мечоносців), метою якого було розповсюдження католицизму на Східну Прибалтику. Поширена назва “мечоносці” виникла від того, що на білому плащі маювали червоний меч і хрест. Орден не тільки “навертав у християнство” латгалів, ліівів і естів, а відразу ж почав вторгнення в Полоцькі землі, загрожуючи Новгороду і Пскову.

У 1191 р. у Палестині виник Тевтонський орден (у 1198 р. папа Інокентій III затвердив його статут) як об’єднання німецьких лицарів. Для назви вони використали ім’я племені тевтонів. На початок XIII ст. орден володів землями в Німеччині, в Південній Європі, на захопленій хрестоносцями території Візантії. Після остаточного оволодіння Палестиною турками-сельджуками, німецькі хрестоносці переселилися до Семиграддя для того, щоб допомогти угорському королю у боротьбі з половцями. У 1226 р. князь Конрад Мазовецький уклав угоду з Великим магістром Тевтонського ордену Германом фон Зальцем. За угодою Орден одержав область Хелм з можливістю подальшого розширення своїх володінь за рахунок пруських земель (тобто воювати з прусами і захищати Мазовецьке князівство).

Протягом 1230–1283 рр. територія між гирлами Вісли і Німана — землі прусів і ятвягів — були підкорені. А в 1309 р. орден захопив у Польщі Східне Помор’я з містом Гданськ, яке німіці назвали Данціг. Столицею ордену стала фортеця Марієнбург у Пруссії.

У 1237 р. у складі Тевтонського ордену із залишків “мечоносців” було створено Лівонський орден для ведення справ у Лівонії. Наприкінці XIV ст. ордену належали вся Естляндія і острів Готланд. З 1340 по 1410 рр. Лівонський і Тевтонський ордени здійснили 100 походів проти Литви і земель Північної Русі. У 1466 р. Польща і Тевтонський орден уклали мир.

Орден визнав себе васалом польського короля. У 1511 р. магістром ордену став Альбрехт Гогенцоллерн. У 1525 р. він оголосив територію Тевтонського ордену своїм спадкоємним князівством — герцогством Пруссії. (До 1657 р. Пруссія формально залишалася васалом польської корони). У 1560 р. в ході Лівонської війни між Великим князівством Литовським і Московським царством Лівонський орден припинив своє існування. Магістр ордену Кетлер частину земель віддав під владу Великого князівства Литовського, а Ревель з Естляндією визнали над собою владу Швеції.

Після Грюнвальдської битви становище Вітовта зміцнилось. **У 1413 р. на сеймі в м. Городлі була укладена нова унія. Городельська унія визнала існування великокнязівського престолу в Литві. Свою самостійність Литва мала зберегти і по смерті Вітовта, але під суверенітетом польського короля. Запроваджував інститут спільних польсько-литовських сеймів. Городельський акт підтвердив привілейоване становище католиків у Литві. Найвищі посади у державі — воєвод, каштелянів — мали обіймати лише католики; лише вони мали право входити і до складу великокнязівської ради. Литовська католицька шляхта діставала такі ж самі права, як і польська шляхта в коронних землях.** Ці пункти унії викликали антагонізм між католиками і православними та стали причиною боротьби православної знаті за відновлення свого політичного впливу (адміністративних посад як джерел основного збагачення). У 1418 р. на Волині почалося повстання, яке очолив князь Свидригайло Ольгердович, що втік із в’язниці. Повстання було невдалим. Імператор Священної Римської імперії Сигізмунд Люксембурзький помирив Свидригайла з його братами Ягайлом та Вітовтом і добився для нього Новгород-Сіверського і Брянського уділів.

У 20-х роках XV ст. Велике князівство Литовське перетворилося в найважливіший фактор східноєвропейської політики. Вплив Вітовта відчувався і в центральноєвропейських справах, головною з яких на той час був рух гуситів у Чехії. Після смерті чеського короля Вацлава IV в 1419 р. гусити відмовилися визнати главою держави Сигізмунда, який сприяв страті Яна Гуса. У 1421 р. чеська делегація відвідала Вітовта запропонувала йому чеську корону. Він погодився і надіслав до Чехії свого родича Сигізмунда Корибутовича (сина Дмитра-Корибута, онука Ольгерда) разом із загоном з 5000 чоловік, який узяв участь у війні гуситів з імператором. Війна носила характер релігійної боротьби католицизму з гуситським реформаторським рухом і боротьби німців зі слов'янами. У цій війні взяв участь ще один волинський князь Фрідріх Острозький. Вперше в гуситському русі він фігурує як учасник бою біля міста Усті на р. Лаба у 1426 р. Восени того ж року князь брав участь у взятті міста Бржецлава у Моравії й отримав його у своє управління. З 1428 р. Фрідріх разом з Сигізмундом Корибутовичем бере участь у воєнних діях у Сілезії.

Контакти представників гуситського руху з Великим князівством Литовським викликали тривогу католицького світу. Збігнев Олесницький, єпископ краківський і канцлер польського короля, зазначав, що **«треба боюватися не тільки загрози з одного боку – від єретиків Чехії, а ще й від єретиків і схизматиків руських, що тримаються віри греків».**

Активна протидія імператора Сигізмунда і Польщі змусила Вітовта припинити дієву участь у чеських справах; натомість імператор висунув план його коронації, який набув значення політичного факту на з'їзді монархів у Луцьку на Волині у 1429 р. Ягайло спочатку дав згоду на коронацію. Але потім під тиском польської шляхти виступив проти. Неприхильна позиція Ягайла викликала різке погіршення між обома сторонами. Вітовт погрожував Ягайлові війною. Папський легат доносив у серпні 1429 р., що **«Литва і Польща ні про що не думають, окрім оборони своїх прав, і роздратування досягло такого ступеня, що справа готова вирішитися зброєю й великим розливом крові».**

Незважаючи на протидію польської сторони, коронацію було призначено на 8 вересня 1430 р. У цей день прибули до Вільно всі союзники і васали Вітовта: великі князі тверський, рязанський, пронський; представники імператора; магістри Лівонського і Тевтонського орденів; візантійський, ординський і волинський послі. Визнав за потрібне прийти і великий князь московський Василь II, «митрополит всія Русі» Фотій, польський король Ягайло. На велике розчарування Вітовта корону не привезли; дорогою посланців імператора Сигізмунда разом з короною перехопили поляки. Коронацію відмінили, а 27 жовтня 1430 р. Вітовт упав з коня і помер, так і не примірявши королівської корони. **Головна мета Вітовта – створити у Східній Європі могутню незалежну державу, ядром якої були б східнослов'янські**

землі, так і не здійснилася. Пам'ять про Вітовта і його діяльність надовго пережили самого князя. Легенди про його щедрість і хоробрість передавались з уст в уста, і нині Вітовт Великий – одна з найпопулярніших постатей в литовській історії.

Рис. 3.6. Свидригайло (з гравюри XVI ст.)

Наступником Вітовта став брат Ягайла Свидригайло Ольгердович. Але він був обраний всупереч Городельській унії (1413), без згоди польського короля, тому Польща визнала вибори незаконними.

У 1430-1431 рр. на Поділлі, Волині, Галичині йшли бойові дії. Свидригайло у війні з Польщею підтримали лицарські ордени, волохи, татари. В серпні 1431 р. Свидригайло та Ягайло уклали перемир'я, згідно з яким Західне Поділля відходило до Польщі, а Волинь залишилася за Литвою.

Набагато небезпечнішим від війни з Польщею для нового великого князя було незадоволення литовської католицької знаті, яка дорожила шойно здобутими привілеями і не хотіла допускати православних руських феодалів до вирішення загальнодержавних справ. Свидригайло наблизив до себе багато «русинів», і це стало причиною змови, яку підтримала Польща.

У ніч з 31 серпня на 1 вересня 1432 р. проти Свидригайла було влаштовано заколот, який очолив брат Вітовта – Сигізмунд Кейстутович, князь Стародубський. Змовники напали на Свидригайла в Ошмянах під Вільно, і йому ледве вдалося втекти до Полоцька. Сигізмунда було проголошено великим князем. У жовтні 1432 р. він віддав Польщі Поділля і території на волинському порубіжжі; водночас була визнана зверхність Ягайла як польського короля.

Владу Сигізмунда визнали лише власне Литва, Жемаїтія, Берестейщина і Підляшшя; Полоцька, Вітебська і Смоленська землі; Київщина, Сіверщина, Волинь та Східне Поділля зберегли вірність скинутому Свидригайлу. Як писав літописець, «...князи русские и бояре посадиша Швытригайла на великое княжение Русское».

В історіографії утвердився погляд на Свидригайла як на речника національних інтересів Литовської Русі, борця за її політичне самовиз-

начення, а конфлікт між ним і Сигізмундом набув релігійно-національного забарвлення. Але частина істориків вважає, що католик Свидригайло спирався на прихильників державної незалежності, незважаючи на їх конфесійну приналежність. Активна підтримка князя литовсько-руською православною аристократією пояснюється її бажанням домогтися поширення на «русинів» привілеїв, які мали католики.

Щоб позбавити Свидригайла підтримки православної знаті, Ягайло і Сигізмунд відповідними актами — 1432 і 1434 рр. — зрівняли у майнових і особистих правах православних русько-литовських феодалів з литовцями-католиками. Великий князь зобов'язувався нікого з феодалів не карати без суду, тобто запроваджував елементи правової держави. Затяжна війна та надання привілеїв православним призвели до того, що вони почали переходити на бік Сигізмунда спочатку поодинокі, а потім і групами. Такі переходи спровокували розправи Свидригайла з невдоволеними.

Рис. 3.8. Жіночі строї в Литві.
Малюнок Ю. Коссака. Кінець XIX ст.

Вирішальною у боротьбі стала битва 1 вересня 1435 р. над р. Свентою (Швянта) під Вількомиром (нині м. Укмерге в сучасній Литві).

На боці Свидригайла виступили лицарі Лівонського ордену, загопи сілезців і австрійців, князь Сигізмунд Корибутович з чехами, понад 50 литовсько-руських князів з дружинами, обіцяв допомогу і імператор Священної Римської імперії Сигізмунд. Однак битва завершилась приголомшливою поразкою Свидригайла. На полі бою залишились майже всі лицарі на чолі з магістром, склали голови й чимало литовсько-руських князів, а понад 40 із них потрапили в полон. Самому Свидригайлу вдалося втекти. У

1436 р. від Великого князівства Руського відпали Смоленська, Полоцька і Вітебська землі, і воно припинило своє існування. Свидригайло зрікся титулу «великого князя князівства Руського» й від'їхав на Волинь.

Але політична криза тривала. 20 березня 1440 р. великий князь литовський Сигізмунд став жертвою змови. Вбивство Сигізмунда призвело до нової політичної кризи. Кандидатами на престол виступили син Сигізмунда Михайло і пристарілий Свидригайло.

Однак великим князем литовським був проголошений молодший син Ягайла — тринадцятирічний Казимир. Реальна ж влада опинила-

ся в руках групи литовських можновладців на чолі з Яном Гаштольдом. Проте внутрішнє становище в країні залишалося нестабільним. У Смоленській землі владу захопив князь Юрій Лугвенович, поширивши її і на Полоцьк і Вітебськ. На Волині князував Свидригайло. Жмудь визнала своїм князем сина Сигізмунда Михайла. Підляшшя було захоплене мазовецьким князем Болеславом.

Проте литовська верхівка спромоглася подолати цю внутрішньополітичну кризу. Були повернуті Підляшшя, Смоленськ і Жемаїтія. Всі вони отримували від Казимира грамоти, які гарантували їхні «одвічні права». Після загибелі польського короля Владислава III у бою з турками польська шляхта у 1445 р. обрала своїм королем литовського князя Казимира IV. Він у 1447 р. видав привілей, яким поширював шляхетські вольності і привілеї на шляхту усього Великого князівства Литовського.

1440 р. за клопотанням Ради панів (Пани – Рада) Київську землю було надано Олександрові (Омельку) Володимировичу (синові Володимира Олельковича), і тим відновилося Київське удільне князівство.

Частина істориків вважають, що за правління Олельковичів Київське князівство користувалося автономією, яка межувала з екстериторіальністю. Інші мають протилежну позицію, яку поділяв і М. Грушевський. Він писав: *«Погляд на київських князів Володимировичів як на вповні самостійних володарів – хибний: самостійними володарями вони не були, у внутрішніх справах своєї землі вони підлягали великому князеві, і його власть обмежувала дуже значно їх владу»*.

Як би там не було, політичний вплив Київського князівства на той час був великий. Семен Олелькович (син Олександра) називав себе *«князем великого князівства свого... Київського»*, а молдавський воєвода Стефан III, котрий у 1464 р. одружився з сестрою Семена Євдокією, навіть називав його *«київським царем»*. Семен Олелькович, од-

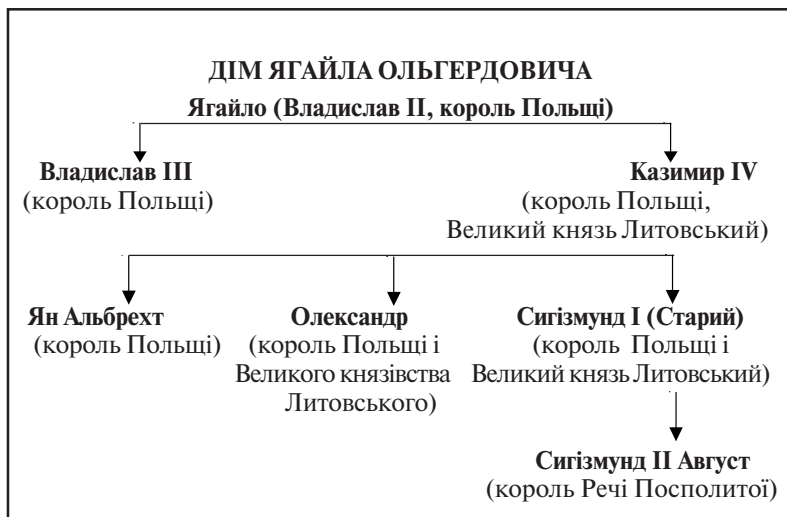

Рис. 3.7. Литовський ротмістр.
Гравюра кінця XIX ст.

ржившись з донькою Яна Гаштольда, увійшов у близькі відносини із литовською аристократією і двічі (1456, 1461) домінувався на великокнязівський престол.

Влада київського князя поширилась на територію, яка простягалась від Мозиря на півночі до Чорноморського узбережжя на півдні. До складу князівства поряд з Київщиною входили: Переяславщина, Брацлавщина, Чернігівське Посейм'я, Путивльський повіт та Задніпров'я.

Одночасно з Київським князівством було відновлене Волинське удільне князівство, де сидів Свидригайло з довічним титулом великого князя. До його волинського володіння були прилучені Гомель і Туров. Все це викликало занепокоєння польських правлячих кіл. Тому, скориставшись смертю Свидригайла, Волинське удільне князівство у 1452 р. було ліквідоване. Наприкінці 1470 р. помер Семен Оленькович. Його брат Михайло Оленькович на звістку про це залишив своє намісництво у Новгороді і поспішив до Києва для того, щоб обійняти київський стіл. Проте його чекало гірке розчарування. Польський хроніст Я. Длугош зазначає, що *«литовські пани дуже хотіли, щоб це князівство (Київське) знову було повернуте на звичайну провінцію великого князівства Литовського, як і інші руські князівства, і вимагали від короля, щоб він туди призначив намісником Мартина Гаштольда».* Незважаючи на опір киян, у 1471 р. Гаштольд здобув Київ і силою зброї примусив визнати свою владу.

IV ЕТАП (1480-1569 рр.) – ЛИТОВСЬКА ПРОГРАМА «ЗБИРАННЯ» ДАВНЬОРУСЬКОЇ СПАДЩИНИ ПОСТУПАЄТЬСЯ ПОЛЬСЬКОМУ ЕКСПАНСІОНІЗМУ. ЦЕНТРОМ «ЗБИРАННЯ» ЗЕМЕЛЬ РУСІ СТАЄ МОСКОВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Протягом XV ст. польсько-литовський католицький елемент відіграє дедалі більшу роль у суспільно-політичному житті Литви, витісняючи на другий план руську православну знать, яка доти домінувала в Литовській державі. Реформи, здійснювані великими князями литовськими, опиралися значною мірою на католицькі верстви і підживляли, таким чином, національно-державну традицію попередніх часів. У складному сплетінні польсько-литовських взаємин «руські» православні втрачають свою відносну незалежність та ознаки політично-правового суб'єкта. Польські правлячі кола, захопивши Галичину, претендували на приєднання до польської корони й усіх інших земель України. В результаті литовська програма «збирання» давньо-руської спадщини поступилася польському експансіонізму.

Це не могло не викликати протидії з боку православної знаті. Одним з її виявів була змова князів 1481 р. Її організаторами були Михайло Олелькович та Федір Бельський (обидва – онуки Володимира Ольгердовича), а також Іван Гольшанський (правнук Володимира Ольгердовича по матері, Юліані Олельківні). Як зазначають літописні джерела, князі «...*востхотеша ...по Березьню реку отсесть на великого князя (московского)*», (тобто уділи І. Гольшанського і Ф. Бельського повинні були перейти у підданство великого князя московського). Одночасно змовники виконували й династичні плани, вважаючи, що Олельковичі, як старша з Ягеллонів гілка Ольгердовичів, мають більші права на литовський великокняжий престол. Безперечно, що однією з причин змови була ліквідація удільного Київського князівства й утиск інтересів Олельковичів.

Проте змову було викрито. «*Князь Бельський, молодший, вночі напіводягнений втік за московський кордон і тим врятувався; Олелькович і Гольшанський були схоплені і ув'язнені*», – пише літописець. Жодних відомостей про судовий процес над ними до нас не дійшло, але є літописний запис 1481 р.: «*месяца августа 30 король польский и литовский повелел стратити князя Михаила Олельковича и князя Ивана Юрьевича (Гольшанского), вина их богу единому сведуща...*».

Після смерті Казимира (1492р.) владу в Литві успадкував його син Олександр (1492-1506 рр.), тоді як польським королем було обрано Олександрового брата Яна-Альбрехта.

У 1492 р. Олександр видав привілей, який ще більше посилював політичні позиції католицько-литовських кіл. А в 1501 р. було проголошено черговий акт злуки Литви і Польщі в «*одно неподільне й одностайне тіло, один народ, одну націю*». Литовська правляча верхівка бажала, однак, не злиття, а тісного воєнного та політичного союзу обох

держав зі збереженням повної самостійності литовського державного організму. В цей час частина «руської» православної знаті намагається зберегти свій політичний та культурний вплив, підтримуючи ідею цілісності і незалежності Великого князівства Литовського, інші бачили своє майбутнє в своєму союзі з Москвою.

У розвиткові обох держав можна визначити багато спільного. І Московська, і Литовська склалися переважно на східнослов'янській основі, на державній території Київської Русі. Російські законодавчі пам'ятки XVI-XVII ст. використовували Литовські статuti, які в свою чергу відображали норми «Руської правди». До 1385 р. в обох державах православ'я було офіційною ідеологією, а руська мова була державною. Значна частина тодішньої московської еліти, включаючи впливових при дворі і в Боярській Думі князів Мстиславських і Бельських, вели свою родослівну від Гедиміна. На великій печатці Івана IV серед гербів підвладних царю земель був і «Колюмн» – родовий знак Гедиміновичів, який в Москві називався «полоцькою печаткою».

Рис. 3.9. Олександр Казимирович на засіданні сейму. Дереворит. 1506 р.

Склалася парадоксальна ситуація – серед московської аристократії виявилось більше родових нащадків Гедиміна, ніж у Вільно. У литовській столиці найважливіші державні посади займали представники родів, скромніших за походженням, – Гаштольди, Кежгайли, Рад-

зівілли, Глебовичі, Ходкевичі, Сапеги. На порубіжних землях Литви зосередили у своїх руках велику владу православні князі — Острозькі, Збарацькі, Вишневецькі, Сангушки. Той факт, що немала частина володінь православної еліти знаходилася на порубіжжі з Московією і часто переходила з рук у руки, дуже вплинув на політичну орієнтацію місцевих князів. Землевласники басейну Оки і Чернігово-Сіверщини часто змушені були мати подвійне підданство і проявляти лояльність обом сторонам. По обидва боки кордону політична еліта мало чим відрізнялась одна від одної. Це характерно і в історичному плані: і в московській, і у віленській традиціях значне місце займав спадок Київської Русі.

Але була й різниця. В устрої Великого князівства Литовського все відчутніше проявляється вплив загальноєвропейський і, перш за все, польського зразка. Його устрій в кінці XIV — першій половині XVI ст. трансформується від майже необмеженої монархії до шляхетської демократії. У Литві починає утворюватися шляхта на зразок польської, і серед неї поширюється католицизм та польська мораль; розвивається міське самоуправління за зразком типового для Європи магдебурзького права. Привілеї 1447 та 1492 рр. надали боярам-шляхті право вотчинного суду, відібравши у государя право втручатися у внутрішні справи феодалів та їх підлеглих, і фактично поставили заради панів владу великого князя під контроль.

Навпаки, в Московській Русі держава прагнула обмежити судові права феодалів, зміцнюючи тим самим їх залежність від своєї влади. У містах ліквідовувалися вічові традиції самоуправління. Коли в XV — XVI ст. у Москві йшов процес централізації і зміцнення влади великого князя, в Литві і Польщі зростало розширення прав і свобод шляхти.

Найвпливовішу частину населення (бояр-шляхти, городян) устрій, що склався в Литві, влаштував більше, ніж централізаторська політика російського государя. Та й у Північно-Східній Русі ставлення до Литви було неоднозначне. Сюди втікали, позбавлені своїх володінь, князі тверські і рязанські, шукав заступництва Новгород і Псков.

Проклятим питанням, яке посприяло розколу Великого князівства Литовського (а потім і Речі Посполитої), було релігійне. Для того, аби одержати привілеї в Литві, треба було стати католиком. Православний, який прийняв католицизм, ставав своїм і поступово не відрізнявся від поляків і литовців (руська шляхта складала дуже помітний у майбутньому відсоток шляхти Речі Посполитої). Православні поступово перетворюються в культурну меншість на власній батьківщині і обмежуються в правах. У XV ст. вони не могли бути членами Таємної ради, яка висувала кандидатури на великокняжий престол, і не могли займати державні посади і герби. Православні городяни не мали права вступати до цехів, які займалися торгівлею і ремеслом.

Частина істориків вважає, що впроваджуючи католицизм, Польща свідомо послаблювала і розколювала Литву, аби відігравати головну роль. Інші, як польський історик Юліуш Бардах, відзначають, що Литві «...Польща імпонувала своєю культурою і своєю позицією. Хрещення за латинським обрядом ... не тільки позбавляло хрестоносців аргументу, що виправдовував їхні походи на Литву, але й підносила литовське панство над руськими князями і боярами, позбавляючи його відчуття меншовартості у ставленні до русинів».

У кінці XV – на початку XVI ст. проходить соціально-економічний спад у Литві, а на українських землях поширюються проросійські настрої. У цей же час зміцнюється Московське князівство. Консолідуючи навколо себе навколишні землі, воно трансформувалося в єдину централізовану Російську державу. З поваленням у 1480 р. ординського іга Москва все гучніше й активніше заявляє про себе як про «центр збирання земель руських». Вже 1489 р. Іван III вперше заявив литовському князю та королю польському Казимиру IV: *«Наші міста і волості, і землі, і води король за собою тримає»*.

Рис. 3.10. Іван III – «государь всея Русі». Гравюра з книги А. Теве. XVI ст.

во у верхів'ях Оки, де знаходилися володіння Верховських князів, які, як відзначає літописець, «служили на два боки». Тут воювали між собою родичі: князі Воротинські, Одоєвські, Мезецькі. В 1489 р. князі

Конфлікт між Вільно і Москвою довгий час знаходився в стані дрібних порубіжних сутичок. Крім того, кожна зі сторін прагнула використувати одна проти одної татар. Казимир IV – ординського хана Ахмата, Іван III – кримського хана Менглі-Гірея. Крим допомагає Москві небезкорисливо, бо в обох був спільний ворог – Орда, а, як говорить прислів'я, *«ворог мого ворога – мій друг»*. Як свідчить Новгородський літопис, у вересні 1482 р. *«по слову великого князя Івана Васильевича всея Русі прийде царь Минь-Гирей Перекопския Орды с всею силою и Киев взял и огнем сжже, а воеводу киевского изымал и землю Киевскую учини пусту»*.

У цей час на сході інтенсивно йшли бойові дії в районі Торопця, Ржева, Вязьми і особливо

почали масово «виїжджати з вотчинами». На бік Івана III перейшли князі Білявські, В'яземські, Перемишльські, Трубецькі, Мосальські та інші. У 1492 р. до Москви були приєднані міста Любутськ, Мценськ, Серпейськ, Рогачів та ін. Успіху Московського князівства сприяла і смерть Казимира IV в червні 1492 р., і наступний за цим розподіл престолів: королем у Польщі став Ян-Альбрехт, а великим князем литовським – його брат Олександр. Зимовий наступ 1493 р. призвів до взяття Вязьми, Опакова та інших міст. Всі спроби Олександра одержати військову допомогу від Польщі були безрезультатними. У 1494 р. було підписано мир: Москва зберегла за собою землі князів, які перейшли до неї. Литва відмовлялась від своїх прав на Новгород, Псков, Твер, Рязань і визнала за Іваном III титул государя «всієї Русі». Угода була зміцнена династичним шлюбом доньки Івана III Олени і великого князя литовського Олександра. Кожна зі сторін переслідувала свої власні інтереси. Іван III бачив у дочці майбутню опору православ'ю у Литві, канал впливу на литовських політиків; Олександр вбачав у шлюбі вирішення багатьох спірних проблем.

Але незабаром Олену відправили разом зі свитою до Москви. Вона скаржилася на те, що її примушують прийняти католицьку віру. Люзорними виявились і сподівання Олександра: його шлюб зовсім не спинив політики Московської держави. Ситуація навіть погіршилася, бо приклад релігійних труднощів у княгині підштовхував правопанствне до більшої опозиційності.

У кінці 1499 – на початку 1500 рр. на службу до Івана III з вотчинними землями переходить князь Семен Бельський та нащадки московських емігрантів (князь Семен Стародубський, син князя Івана Можайського) і Новгород-Сіверський князь Василь Шемячич (онук Дмитра Шемяки).

У травні 1500 р. почалася нова литовсько-московська війна. В липні литовська армія під командуванням великого гетьмана князя Костянтина Острозького була розбита на р. Ведроші. За умовами перемир'я 1503 р. Литва визнавала за Московським князівством Чернігово-Сіверську землю з 19 містами, 70 волостями, 22 городищами і 13 селами. Кордон став проходити по лінії Дорогобуж – Гомель – Чернігів – Ніжин (річках Остер і Сейм).

Московсько-литовське протистояння продовжилось і в 1507-1508 і 1512-1522 рр.

По смерті 20 серпня 1506 р. великого князя Олександра та обрання на литовський престол Сигізмунда I Литва прагне зійтися з кримським ханом і організувати антимосковську коаліцію, приєднавши до неї лівонського магістра і шведського губернатора.

Кримський хан Менглі-Гірей також вирішив використати ситуацію, що склалася, і зміцнити свій вплив у Литві. У плани хана входило створення буферного Київського князівства на чолі з Михайлом Глинським. Вже у 1506 р. Менглі-Гірей відкрито втручається у справи

князівства, наполягаючи на тому, щоб Сигізмунд I, як тільки стане на престол, дав М. Глинському маршальство під загрозою розриву відно-

Історична довідка

ГЛИНСЬКИЙ МИХАЙЛО ЛЬВОВИЧ (бл. 1470 р. – 1538 р.) належав до князівського роду тюркського походження, який дістав своє прізвище від Глинська на Сулі. Замолоду 12 років провів в Італії і Саксонії, де воював під знаменами саксонського герцога Альбрехта. Потім зробив блискучу кар'єру при дворі литовського князя Олександра, обійнявши, зокрема, посаду двірського маршалка (1500 р.) і отримав численні земельні пожалування. По смерті Олександра (19 серпня 1506 р.) становище Глинського помітно похитнулося: Сигізмунд I з намови литовських панів (передусім Я. Заберезинського) позбавив його майже всіх урядів. Втративши надію на їх повернення законним шляхом, Глинський у лютому 1508 р. вбив Заберезинського, а потім намагався здобути Ковно та Вільно. Поразка цих авантюрів змусила його шукати підтримки великого князя московського Василя III, котрий пообіцяв передати йому всі волості й міста, які бунтівний князь здобуде в Литві. Однак тому вдалося захопити тільки Мозир; московська підтримка виявилася незначною, що за умов, коли повстання не мало глибоких соціальних коренів, прирвало його на поразку. Влітку 1508 р. Глинський разом з братами Іваном і Василем емігрував до Росії, де отримав Ярославль і Боровськ. Водночас він не втрачав надії відновити стосунки з Сигізмундом; красномовним свідченням цього є лист громаді Гданська, в якому він, бідкаючись на своє життя, висловлював бажання повернутися до Литви за умов отримання колишніх урядів і маєтностей (1509). Однак ці його плани не реалізувалися. Він став ініціатором і активним учасником Смоленських походів 1512-1514 рр. Хроністи навіть пов'язують з його іменем втрату Литвою Смоленська (1514 р.), мешканці якого піддалися Василю III нібито за намовою Глинського. Втім, того ж року князь зробив спробу втекти до Литви і був ув'язнений. Звільнений 1527 р. через одруження Василя III з його племінницею Оленою, Глинський отримав у вотчину Стародуб. Активно включився у придворну боротьбу, через що знову потрапив до в'язниці (1534 р.), де невдовзі й помер.

син з Литвою. Союз хана і М. Глинського був встановлений вже давно, ще в 1501-1502 рр., використовуючи високе становище останнього, хан прагнув вплинути на ординську політику Литви.

Князь Михайло Глинський походив з родини слов'янізованих татар, здобув освіту в університетах Західної Європи, служив при дворах правителів кількох держав, воював у Голландії, Італії, Іспанії. На початку XVI ст. після повернення до Литви М. Глинський – маршалок двірський, найближча і найвпливовіша особа при дворі великого князя литовського Олександра. Його брати дістали звання воєводи київського, воєводи берестейського. З політичною кар'єрою Глинських зросли і їх території, що перетворило Глинських на могутню силу, впливовішу за будь-який магнатський рід. Проте всі ці здобутки опинилися під загрозою після смерті князя Олександра.

У кінці 1507 р. Сигізмунд I усунув Глинського з посади маршалка, відібрав значну частину земельних володінь і заподіяв значних матеріальних збитків його родичам.

Глинський у 1508 р. виїхав у свої туровські маєтності і там підняв повстання. Водночас його брати діяли на Київщині. Проте організувати загальний виступ Глинським не вдалося. Він не був підтриманий

більшістю православної шляхти і магнатів, що інтегрувалися в політично-адміністративну систему Литви, зміцнили в ній станові позиції і не бажали реставрації удільно-князівського ладу. Усі найважливіші посади на Волині, Брацлавщині залишилися у руках волинських магнатів, які були не проти того, аби витіснити Глинських з Київщини.

Православний князь Костянтин Острозький — великий гетьман литовський, розгромив повстанців, примусивши їх втікати до Москви. Разом з Глинським емігрувало кілька княжих родів: Грузькі, Одинцевичі, Козловські та ін.

М. Грушевський називає виступ Глинського «останньою конвульсією руської аристократії в великому князівстві Литовському» та зазначає, що «недобитки руських княжих родів і панів погодилися зі своєю другорядною роллю у великому князівстві й не мали ані відваги, ані енергії боротися з литовською аристократією».

Після смерті польського короля Олександра (1506 р.) великим князем литовським був обраний його молодший брат Сигізмунд, він же став королем Польщі Сигізмундом I Старим (1506-1548 рр.). Таким чином, було відновлено персональну унію Литви і Польщі за фактичної незалежності обох держав.

Ставши великим князем литовським і королем польським, Сигізмунд I майже відверто виявив свою неприхильність до унії. Політична незалежність Литви як спадкового володіння гарантувала його нащадкам

Рис. 3.10. Легко озброєний литовський вершник. З картини перемоги Костянтина Острозького під Оршею 1512 р.

польську корону, оскільки польські можновладці не допустили б обрання короля з іншої династії. Це призвело б до розриву Литви з Польщею. Тому Сигізмунд I намагався зміцнити свою владу в Литві і забезпечити своєму синові Сигізмунду-Августу литовський престол і польську корону. У 1529 р. на раді панів відбувся урочистий акт проголошення Сигізмунда-Августа великим князем литовським, а Сигізмунд I Старий за це підтвердив права і привілеї мешканців князівства. З метою збереження унії, польська шляхта ще за життя Сигізмунда I обрала Сигізмунда-Августа королем Польщі (1548-1572 рр.). 6 жовтня 1544 р. Сигізмунд I підписав акт передачі влади у Великому князівстві Литовському своєму синові, залишивши за собою лише номінальний титул «*Supremus Dux*». По смерті батька у 1548 р. Сигізмунд-Август зайняв польський престол.

Постійні сутички московських і польських військ, коли військовоєства схилилося то в один, то в інший бік, добровільні відходи в московське підданство змусили литовську владу шукати виходів зі скрутного становища. Останні Ягеллони, Сигізмунд I та його син, Сигізмунд II Август, при вирішенні державних справ здійснювали політику віротерпимості і не піддавалися впливу польської католицької ієрархії. Хоча неодноразово підтверджували дискримінаційний щодо православних Городельський привілей. Високі державні посади в Литві в цей час посідали православні литовські магнати: Костянтин Острозький – староста брацлавський і вінницький, воєвода трокський, каштелян віленський і великий гетьман литовський, О. Юр'євич – воєвода вітебський, Д. Путятич, І. Глинський, О. Гольшанський, Ю. Ходкевич, А. Немирович, Г. Ходкевич – воєводи київські; І. Сапега – воєвода підляський та ін. Всі вони вірно служили Литві.

У 1563 р. Сигізмунд II Август на Віленському сеймі проголосив привілей, який і де-юре скасував усі обмеження щодо православних; встановлювалися рівні права для всіх християн – католиків, православних і протестантів. Принцип віротерпимості став у Литві нормою практики і закріпився юридично.

Таким чином, після 1563 р. релігійний фактор не мав суттєвого значення при зародженні чергового конфлікту між Литвою і Москвою.

Православна еліта Литви при активній участі церковних ієрархів послідовно виступила на боці Литовської держави. Православні єпископи закликали захищати батьківщину від загарбників, приводили свою паству до присяги своєму законному монархові, якщо було потрібно, чинили опір ворогу, а в умовах недогодого миру активно допомагали литовській розвідці. Нею в ході Лівонської війни фактично керував Астафій Волович, який доклав чимало зусиль, аби князь Андрій Курбський перейшов на литовський бік. Більшість же «руських» вельмож не тільки змогли встояти перед спокусою московських розвідників, але й активно виявляли царських агентів.

Саме православні часто відігравали головну роль при відбитті нападів зі сходу (Костянтин Острозький, Григорій Ходкевич, Роман Сангушко). Набожний Ходкевич вважав перемогу свого зятя Сангушка на Суші (1567 р.) і під Уллою виявом особливої Божої милості.

У той же час литовські державні мужі мали чітку уяву про кровну рідню між династіями Рюрика і Гедиміна. Як не парадоксально, Москва не раз розглядалася як потенційний партнер у різноманітних політичних комбінаціях, які б сприяли захисту Литви від амбіцій Польської корони. Литовський канцлер Лев Сапега під час переговорів у Москві говорив боярам про те, що *«ми з вами слов'яни один народ»* і закликав до вічної дружби, в якій при Божій допомозі повинні жити обидві держави. Але дуже швидко настали інші часи.

Скорочення сфери застосування слов'янської культури в Литві, відмова від православ'я багатьох аристократичних родів, активна участь католиків у формуванні внутрішньої і зовнішньої політики, надання привілеїв католицькій шляхті – все це призвело до створення нової моделі відносин всередині Литовської держави. У складному переплетінні взаємин великокняжої влади і феодалної аристократії (магнатів) середня і дрібна шляхта прагнула позбутися залежності від магнатів і, здавалося б, мала підтримати великокняжу владу і тенденцію до утвердження самостійності Великого князівства Литовського. Проте у намаганнях здобути якомога більше привілеїв, розширити особисті майнові права «руська» шляхта пішла шляхом утвердження власного політичного впливу, розвитку «шляхетської демократії» за рахунок послаблення великокнязівської влади.

Перший Литовський Статут (1529 р.) юридично закріпив низку особистих майнових прав середньої шляхти у Великому князівстві Литовському, проте залишив магнатам кілька переваг, що давали їм змогу зберігати вирішальний вплив у державному правлінні і військовій сфері та зосередити у своїх руках найбільші земельні володіння. У 1559 р. шляхта була звільнена від мита на продаж збіжжя, худоби та деяких інших товарів. 1564 р. приніс для литовсько-руської шляхти введення єдиних для неї і магнатів виборних земських судів. У 1565 р. було створено систему місцевих повітових сеймиків і загального (вального) сейму, що давало змогу шляхті брати участь як у місцевому, так і загальнодержавному політичному й адміністративному житті. Нарешті, Другий Литовський Статут (1566 р.) зафіксував станові, майнові, особисті і політичні права шляхти, забезпечив їх виключне становище серед інших верств населення.

У результаті боротьби за укріплення своїх станових прав і привілеїв «руська» шляхта опинилася фактично в одному таборі з польською шляхтою, яка активно домагалася інкорпорації Великого князівства Литовського з його українськими і білоруськими землями в єдиний польський державний організм – «шляхетську республіку».